

प्रथमः पाठः

मङ्गलाचरणम्

कार्यस्यारम्भे ग्रन्थस्यारम्भे वा मङ्गलाचरणं शिष्टाचारः। अनेन प्रारब्धं कार्यं निर्विघ्नं समाप्तिम् एष्यति इति आस्तिकानां विश्वासः। तदनु प्रकृतस्य पाठ्यपुस्तकस्य आरम्भे मङ्गलाचरणं क्रियते। मङ्गलाचरणेऽत्र विश्वस्य सर्वप्राचीनेभ्यः वेद-साहित्यग्रन्थेभ्यः मङ्गलवाक्यानि सङ्कलितानि सन्ति। एतेषु सार्वभौमिकं चिन्तनम् अन्तर्भवति। एतेषां पारायणेन वाक्शुद्धिः चित्तशुद्धिः शारीरशुद्धिश्च जायते। एतेषु लौकिकाः पारलौकिकाः च विचाराः विद्यन्ते।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥1॥

अन्वयः - अदः पूर्णम्, इदम् पूर्णम् पूर्णात् पूर्णम् उदच्यते, पूर्णस्य पूर्णम् आदाय, पूर्णम् एव अवशिष्यते।

शब्दार्थः - अदः = तत्, उदच्यते = निःसार्यते, अवशिष्यते = शेषं तिष्ठति।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥2॥

अन्वयः - यथा पूर्वे सञ्जानाना देवा भागम् उपासते (तथा यूयम्) संगच्छध्वं, संवदध्वं, (अथ च) वः मनांसि संजानताम्।

शब्दार्थः - सञ्जानाना = सम्यक् समानं ज्ञानं येषां ते, भागम् = स्वाधिकृतं वस्तु, उपासते = सेवन्ते।

समानी व आकृतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो, यथा वः सुसहासति। ॥3॥

अन्वयः - वः आकृतिः समानी, वः हृदयानि समाना वः मनो समानम् अस्तु, यथा वः सह सु आसति।

शब्दार्थः - आकृतिः = लक्ष्यम्, आसति = आसनं, वासो वा भवति।

सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु।
सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥4॥

अन्वयः - सर्वः दुर्गाणि तरतु सर्वः भद्राणि पश्यतु, सर्वः कामान् अवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु।

शब्दार्थः - दुर्गाणि = कष्टाणि, भद्राणि = मङ्गलानि, अवाप्नोतु = लभताम्, नन्दतु = सुखी भवतु।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- कार्यस्य निर्विघ्नसमाप्तेः कारणं किम्?
- पूर्णस्य पूर्णमादाय किमवशिष्यते?
- वो मनः कीदृशमस्तु?
- सर्वः किं पश्यतु?
- सर्वः कुत्र नन्दतु?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. मङ्ग्लाचरणे कः सन्धिः?
- ख. ब्रह्मपदस्य पर्यायपदं किम्?
- ग. सर्वोदयस्य आद्यमंत्रः कः?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत -

- क. सर्वः नन्दतु।
- ख. पूर्णात्।
- ग. समानम् वो मनः।
- घ. सर्वः अवाप्नोतु।
- ड. समानी आकूतिः।

4. यथायोग्यं योजयत -

(अ)

- क. पूर्णमदः
- ख. सर्वस्तरतु
- ग. समानी व आकूतिः
- घ. संगच्छध्वं संवदध्वं
- ड. सर्वः कामान् अवाप्नोतु

(आ)

- समाना हृदयानि वः
- सं वो मनांसि जानताम्
- सर्वः सर्वत्र नन्दतु
- दुर्गाणि
- पूर्णमिदम्

5. त्रिवाक्यैः मङ्ग्लाचरणस्य महत्त्वं लिखत।

भाषिककार्यम्

6. रेखांकितस्य विभक्तिकारकं लिखत -

- क. पूर्णात् पुर्णमुदच्यते।
- ख. पूर्णमेवावशिष्यते।
- ग. सर्वस्तरतु दुर्गाणि।
- घ. मनांसि जानताम्।
- ड. सर्वः कामान्।

7. व्याकरणटिप्पणीं लिखत -

- क. अवशिष्यते
- ख. मनांसि
- ग. संवदध्वम्
- घ. अस्तु
- ड. वः

8. नामनिर्देशपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- क. एवावशिष्यते
- ख. वो मर्नसि
- ग. सर्वस्तरतु
- घ. सर्वो भद्राणि
- ङ. समानमस्तु

9. प्रकृतिं प्रत्ययं च लिखत -

- क. आदाय
- ख. सञ्जानाना
- ग. सङ्कलितानि

योग्यताविस्तारः -

- ❖ रामचरितमानसस्य मङ्गलाचरणं कण्ठस्थीकुरुत ।
- ❖ अन्यग्रन्थेभ्यः मङ्गलाचरणं चित्वा स्वपुस्तकायां लिखत ।



द्वितीयः पाठः

परमजिज्ञासा

उपनिषद् मानवप्रतिभायाः पराकाष्ठा इति विदुषां मतम्। कठोपनिषदोऽयमंशः आत्मविषये जिज्ञासां करोति। नचिकेता वयसा बालक एव किन्तु दुग्धदोहानां निस्पाराणां गोधनानां दानेन विश्वुब्धः सन् पितरं पृच्छति ‘कस्मै मां दास्यसीति।’ ‘त्वां मृत्यवे ददामि’ इति प्रतिश्रुते यमलोकं प्राप। तत्र तिस्रः रात्रीः अनशनः निर्जलः यमं प्रतीक्षमाणः तिष्ठन्नासीत्। अतः स्वपापनिवारणार्थं यमः तस्मै वरत्रयं अदात्। तृतीयः वरः आत्मजिज्ञासासीत्।

**उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस॥1॥**

अन्वयः - उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ, तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र आस।

शब्दार्थः - उशन् = आकांक्षन्, वेदसम् = वित्तम्।

**तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु।
श्रद्धाऽऽविवेश सोऽमन्यत॥2॥**

अन्वयः - तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धा आविवेश सः अमन्यत।

शब्दार्थः - दक्षिणासु = गोधनेषु इत्यर्थः।

**पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत्॥3॥**

अन्वयः - पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः,(एताः गावः सन्ति)। ताः ददत् स तान् (लोकान्) गच्छति (ये) अनन्दा नाम लोकाः (सन्ति)।

शब्दार्थः - पीतोदकाः = पीतजलाः, जग्धतृणा = भक्षितकुशाः, दुग्धदोहा = निर्दुर्धाः वृद्धत्वात् अप्रसवाच्च, निरिन्द्रियाः = इन्द्रियरहिताः अशक्तकरणाः।

**स होवाच पितरं ‘तत कस्मै मां दास्यसीति।’
द्वितीयं तृतीयं तं होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति॥4॥**

अन्वयः - स ह पितरं उवाच तत! मां कस्मै दास्यसि इति। द्वितीयं तृतीयं तं ह उवाच त्वा मृत्यवे ददामि इति।

शब्दार्थः - तत = तात, मृत्यवे = यमराजाय।

**बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः।
किंस्विद् यमस्य कर्तव्यं यन्मयाऽद्य करिष्यति॥5॥**

अन्वयः - बहूनाम् प्रथमः एमि, बहूनाम् मध्यमः एमि यमस्य किंस्विद् कर्तव्यम्, यत् अद्य मया करिष्यति।

शब्दार्थः - एमि = गच्छामि, किंस्विद् = आहोस्वित्।

**आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशून् श सर्वान्।
एतद् वृक्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे॥6॥**

अन्वयः - यस्य अल्पमेधसः पुरुषस्य गृहे ब्राह्मणः अनश्नन् वसति (तस्य गृहे) सङ्गतं सूनृताम् आशाप्रतीक्षे इष्टापूर्ते पुत्रपशून् च एतस्वर्वान् वृक्ते।

शब्दार्थः - अल्पमेधसः = अल्पबुद्धेः, अनश्नन् = अखादन् आशाप्रतीक्षे = आशाभावेन निरीक्षे। सङ्गतम् = मैत्रीम्, सूनृताम् = मधुरसत्यवाणीम्, इष्टापूर्ते = यज्ञकूपतडागादि फलम्, वृक्ते = नश्यति।

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यः नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्।
स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व ॥7॥

अन्वयः - ब्रह्मन्! मे गृहे, नमस्यः अतिथिः अनश्नन् यत् तिस्रः रात्रीः अवात्सीः, ते नमः अस्तु मे स्वस्ति अस्तु। तस्मात् प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्व।

शब्दार्थः - नमस्यः = प्रणम्य, अवात्सीः = निवासं कृतवान्, वृणीष्व = वरं याचस्व।

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युगौतमो माऽमि मृत्यो ।
त्वत्प्रसृष्टं मामभिवदेत् प्रतीत एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥8॥

अन्वयः - मृत्यो! यथा गौतमः वीतमन्युः सुमनाः शान्तसङ्कल्पः स्यात् (अथ) प्रतीतः सन् त्वत्प्रसृष्टं माम् अभिवदेत्, एतत् त्रयाणां प्रथमं वरं वृणे।

शब्दार्थः - वीतमन्युः = क्रोधरहितः, प्रतीतः = अनुरक्तः, त्वत्प्रसृष्टं = त्वया प्रेषितम्।

यथा पुरस्ताद् भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात् प्रमुक्तम् ॥9॥

अन्वयः - मत्प्रसृष्टः औद्दालकिः आरुणिः यथा पुरस्ताद् प्रतीतः भविता, सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः मृत्युमुखात् प्रमुक्तं त्वां ददृशिवान्।

शब्दार्थः - मत्प्रसृष्टः = मया प्रेषितः, प्रतीतः = विश्वस्तः प्रसन्नः, भविता = भविष्यति, ददृशिवान् = दृष्टवान्, शयिता = शयनं करिष्यति।

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धानाय मह्यम् ।
स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद् द्वितीयेन वृणे वरेण ॥10॥

अन्वयः - मृत्यो! स त्वम् स्वर्ग्यम् अग्निम् अध्येषि, तं श्रद्धानाय मह्यम् प्रब्रूहि, स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त (एतदपि प्रब्रूहि) एतद् द्वितीयेन वरेण वृणे।

शब्दार्थः - अग्निम् = यज्ञम्, लोकाः = जनाः, अध्येषि = जानासि

ते ब्रवीमि तदु मे निबोध, स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥11॥

अन्वयः - नचिकेतः! स्वर्ग्यम् अग्निम् प्रजानन्, ते प्रब्रवीमि, तदु मे निबोध। अनन्तलोकाप्तिम् अथो प्रतिष्ठां, एतं त्वं गुहायाम् निहितं विद्धि।

शब्दार्थः - गुहायाम् = रहस्य, प्रतिष्ठाम् - सम्मानम्।

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं, वराणामेष वरस्तृतीयः ॥12॥

अन्वयः - प्रेते मनुष्ये या इयम् विचिकित्सा अयम् अस्ति इति एके, न अस्ति इति एके। त्वया अनुशिष्टः अहम् एतद् विद्याम्, वराणाम् एषः तृतीयः वरः।

शब्दार्थः - प्रेते = मृते, विचिकित्सा = संशयः, अनुशिष्टः = उपदिष्टः, विद्याम् = जानीयाम्।

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरिति मा सृजैनम्॥13॥

अन्वयः - नचिकेत! अत्र पुरा देवैः अपि विचिकित्सितं सुविज्ञेयं न हि, एष अणुः धर्मः, अन्यं वरं वृणीष्व, मा मा उपरोत्सीः एनम् मा सृज इति।

शब्दार्थः - अणुः = अतीव सूक्ष्मः, धर्मः = ज्ञानम्, विचिकित्सितम् = जिज्ञासितम्, उपरोत्सीः = उपरोधं कुरु, मा = न, मा = माम्

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यत्र सुज्ञेयमात्थ।
वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित्॥14॥

अन्वयः - मृत्यो! किल अत्र देवैः अपि विचिकित्सितं त्वं च यत् सुज्ञेयम् न आत्थ। च अस्य वक्ता त्वादृग् अन्यः न लभ्यः, एतस्य तुल्यः कश्चित् अन्यः वरः न।

शब्दार्थः - आत्थ = कथयसि।

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान् कामांश्छन्दतः प्रार्थयस्व,
इमा रामाः सरथाः सतूर्या न हीदृशा लभ्ननीया मनुष्यैः।
आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व नचिकेतो! मरणं मानुप्राक्षीः॥15॥

अन्वयः - ये ये कामाः मर्त्यलोके दुर्लभाः, सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व इमाः रामाः सरथाः सतूर्याः मनुष्यैः इदृशाः न हि लभ्ननीयाः। आभिः मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व, नचिकेतो! मरणं मा अनुप्राक्षीः।

शब्दार्थः - छन्दतः = यथेष्टं, रामाः = सुन्दर्यः, लभ्ननीयाः = प्राप्याः मत्प्रत्ताभिः = मया दत्ताभिः, परिचारयस्व = सेवां कारयस्व, अनुप्राक्षीः = प्रश्रुं कुरु, मरणम् = मरणोत्तरम् आत्मास्तित्वविषयम्।
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो! यत्सम्पराये महति ब्रूहि नस्तत।
योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते॥16॥

अन्वयः - मृत्यो! यस्मिन् इदम् विचिकित्सन्ति, यत् महति सम्पराये तत् नः ब्रूहि। यः अयं वरः गूढम्, अनुप्रविष्टः, तस्मात् अन्यम् नचिकेता न वृणीते।

शब्दार्थः - सम्पराये = परलोके, गूढम् = गुस्म, अनुप्रविष्टम् - अनुगतम्, वृणीते = वरं याचते।
अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः।
तयो श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयतेऽर्थाद् य उ प्रेयो वृणीते॥17॥

अन्वयः - श्रेयः अन्यत् उत् एव प्रेयः अन्यत्, उभे नानार्थे पुरुषं सिनीतः; तयोः श्रेयः आददानस्य साधु भवति, उ या प्रेयः वृणीते, अर्थात् हीयते।

शब्दार्थः - श्रेयः = आत्मकल्याणम्, प्रेयः = लोकभोगः, सिनीतः = बन्धनं कुरुतः, अर्थात् = सर्वार्थात्, हीयते = पतति।

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष।
यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्ट॥18॥

अन्वयः - प्रेष! एषा मतिः तर्केण न आपनेया। अन्येन सुज्ञानाय एव प्रोक्ता। यां त्वम् आपः, सत्यधृतिः बत असि। नचिकेतः। त्वादृक् प्रष्टा नो भूयात्।

शब्दार्थः - आपनेया = प्रापणीया, सत्यधृतिः = सत्यधारकः, त्वादृक् = त्वादृशः, प्रष्टा = प्रश्रकर्ता।

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥19॥

अन्वयः - अध्यात्मयोगाधिगमेन तं दुर्दर्शं गूढम् अनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणं, देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ।

शब्दार्थः - दुर्दर्शम् = दुःखेन दर्शनीयम्, गह्वरेष्टम् = गह्वरे अतिगम्भीरे स्थितम् (अलुक्समासः) रहस्यमयमित्यर्थः। जहाति = त्यजति ।

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्नं बभूव कश्चित्।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥20॥

अन्वयः - अयं विपश्चित् न जायते, न म्रियते, न कुतश्चित् कश्चित् बभूव । अयं अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः शरीरे हन्यमाने न हन्यते ।

शब्दार्थः - विपश्चित् = आत्मा, बभूव = अभूत्, अजः = अजन्मा ।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. वाजश्रवसः कः?
- ख. नचिकेता कुत्र गतः?
- ग. कुतः सङ्कलितोऽयम् अंशः?
- घ. नचिकेता कति रात्रीः तत्र न्यवसत्?
- ङ. हन्यमाने शरीरे कः न हन्यते?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. दाने कीदृश्यः धेनवः आसन्?
- ख. पिता केन कारणेन पुत्रं मृत्यवे अयच्छत्?
- ग. यमः केन कारणेन वरम् अयच्छत्?
- घ. तृतीयो वरः कस्मिन् विषये आसीत्?

3. द्वित्रिभिर्वाक्यैः उत्तरं लिखत-

- क. नचिकेता यमलोकं केन कारणेन गतवान्?
- ख. यमराजः केन कारणेन वरत्रयं दत्तवान्?
- ग. यमराजः केन कारणेन तृतीयं वरं दातुं मन्दोत्साहः आसीत्?

4. रिक्तस्थानं पूरयत -

- क. वाजश्रवसः ददौ ।
- ख. तत मां दास्यसि?
- ग. रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे ।
- घ. तस्मात् प्रति वरान् वृणीष्व ।
- ङ. देवं मत्वा धीरो जहाति ।

5. उचितमेलनं कुरुत -

(अ)

- क. न जायते प्रियते वा
- ख. तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
- ग. अनन्दा नाम ते लोकाः
- घ. किंस्विद् यमस्य कर्तव्यं
- ड. येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये

(आ)

तान् स गच्छति ता ददत्।
यन्मयाद्य करिष्यति।
अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।
गद्धरेष्टं पुराणम्।
विपश्चित्।

भाषिककार्यम्

6. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत-

- क. यन्मयाद्य
- ख. रात्रीर्यद्
- ग. मेऽनश्चन्
- घ. ब्रह्मतिथिः
- ड. अस्तीत्येके

7. नामोल्लेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

- क. सत्यधृतिः
- ख. गुहाहितं
- ग. हर्षशौकौ
- घ. गद्धरेष्टम्
- ड. पीतोदकाः

8. निप्रलिखितपदैः वाक्यरचनां कुरुत -

- क. तर्कण
- ख. मृत्यो!
- ग. श्रेयः
- घ. अनश्चन्
- ड. वीतमन्युः

9. अथोलिखितानां प्रकृतिप्रत्ययौ लिखत -

- क. प्रेते
- ख. अनुशिष्टः
- ग. हन्यमाने

योग्यताविस्तारः -

- ❖ एतादृशी जिज्ञासा अन्यत्रापि लभ्यते, तज्जानीहि।
- ❖ जिज्ञासा प्रतिभावर्धनी इति विषये आचार्यं पृच्छ।



तृतीयः पाठः

आश्रममृगः

संस्कृतसाहित्यस्य महाकविषु कालिदासः अग्रगण्यः वर्तते। तेन रचितानि त्रीणि नाटकानि प्रसिद्धानि सन्ति- अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्। एतेषु अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकम् अतीव सुन्दरं वर्तते। अस्मिन् नाटके कालिदासः आश्रममहत्वं तत्रत्यमृगाणां संरक्षणञ्च भूयोभूयः वर्णयति। अत्र अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य प्रथमाङ्कात् अयं नाट्यांशः गृहीतोऽस्ति। अनेन पर्यावरणसंरक्षणस्य महत्ता प्रमाणिता, सूक्ष्मेक्षिका स्वाभाविकी वर्णनशैली च प्रतिभाति।

(ततः प्रविशति रथाधिरूपः सशरचापहस्तो मृगमनुसरन् राजा सूतश्च)

सूतः - (राजानं मृगं चावलोक्य) आयुष्मन्!

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम्॥

राजा - सूत! दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः। अयं पुनरिदानीम् अपि -

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः,
पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयात् भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्थावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा,
पश्योदगप्रलुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुव्यां प्रयाति॥

(सविस्मयम्) तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः।

सूतः - आयुष्मन्! उद्घातिनी भूमिरिति मया रश्मसंयमनाद्रथस्य मन्दीकृतो वेगः। तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः सम्वृत्तः। सम्प्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति।

राजा - तेन हि मुच्यन्तामभीषवः।

सूतः - यथाऽऽज्ञापयत्यायुष्मान्। (रथवेगं निरुद्धय) आयुष्मन्! पश्य पश्य -

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया,
निष्कर्षप्रचामरशिखा निभृतोर्धर्वकर्णाः।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया,
धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः॥

राजा - (सहर्षम्) सत्यमतीत्य हरितो हरीन् च वर्तन्ते वाजिनः। तथा हि -

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां,
यदर्थे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।
प्रकृत्या यद् वक्तं तदपि समरेखं नयनयो,
ने मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पाश्चै रथजवात्॥

सूतः - सूत! पश्यैनं व्यापाद्यमानम् (शरसन्धानं नाटयति)। (नेपथ्ये) भो भो राजन्! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः।

सूतः - (आकर्णाविलोक्य च) आयुष्मन्! अस्य खलु ते बाणपथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः।

राजा - (ससंभ्रमम्) तेन हि प्रगृह्णन्तां वाजिनः।

सूतः - तथा (इति रथं स्थापयति)।

(ततः सशिष्यः प्रविशत्यात्मना तृतीयो वैखानसः।

वैखानसः: (हस्तमुद्यम्य) राजन्। आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः।

न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्

मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्यः।

क्व बत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

क्व च निशितनिपाताः वज्रसाराः शरास्ते॥

तत्साधुकृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम्।

आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि॥

राजा - एष प्रतिसंहतः (इति यथोक्तं करोति)।

वैखानसः: (सहर्षम्) सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः।

जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव।

पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि॥

इतरौ (बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रम् आप्नुहि।

राजा - (सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम्।

अन्वयः

1. कृष्णसारे अधिज्य कामुके त्वयि च चक्षुः ददत् (अहम्) मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं (त्वां) पश्यामि इव।
2. अनुपत्ति स्यन्दने मुहुः ग्रीवाभङ्गाभिरामं बद्धदृष्टिः (सन्) शरपतनभयात् भूयसा पश्चाद्देन पूर्वकायं प्रविष्टः (सन्) अर्धावलीदैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः दर्भेः कीर्णवर्त्मा (सन्) अदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरम् उर्वां (च) स्तोकं प्रयाति।
3. रश्मिषु मुकेषु निरायतपूर्वकायाः निष्कम्पचामरशिखाः निभृतोर्धर्वकर्णाः आत्मोद्धतैः अपि रजोभिः अलङ्घनीयाः अमी रथ्याः मृगजवाक्षमया इव धावन्ति।
4. रथजवात् यत् आलोके सुक्षमम् (दृश्यते) तत् सहसा विपुलतां ब्रजति। यत् अद्दें विच्छिन्नं (भवति) तत् कृतसन्धानमिव भवति। यत् प्रकृत्या वक्रं (भवति) तत् अपि नयनयोः समरेखं भवति। क्षणमपि न किञ्चित् (वस्तु) मे दूरे न (च) पार्श्वं (अस्ति)
5. मृदुनि अस्मिन् मृगशरीरे अयं वाणः पुष्पराशौ अग्निः इव न खलु न खलु सन्निपात्यः वत् क्व च अतिलोलं हरिणकानां जीवितं क्व च निशितनिपाताः वज्रसाराः ते शराः।
6. तत् साधु कृतसन्धानं सायकं प्रतिसंहर वः शस्त्रम् आर्तत्राणाय अनागसि प्रहर्तुं न।
7. यस्य पुरोः वंशे जन्म (तस्य) तव इदं युक्तरूपम्। एवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनं पुत्रमवाप्नुहि।

शब्दार्थः

सूतः = सारथिः, अवलोक्य = दृष्टा, कामुके = धनुषि, पिनाकिनम् = शिवम्, अभिरामम् = कमनीयम्, शरः = बाणः, कायम् = शरीरम्, दर्भः = कुशः, अवलीढैः = भुक्तैः, वर्त्म = मार्गः, उर्वाम् = पृथिव्याम्, प्रेक्षणीयः = दर्शनयोग्यः, निष्कम्पाः = निश्चलाः, निभूतौ = शान्तौ, प्रयाति = गच्छति, अलङ्घनीयाः = लङ्घयितुमशक्याः, वाजिनः = अश्वाः, विपुलताम् = अत्यधिकताम्, व्रजति = गच्छति, विच्छिन्नम् = विकीर्णम्, प्रकृत्या = स्वभावतः, वक्रम् = कुटिलम्, जवात् = वेगात्, व्यापाद्यमानम् = हन्यमानम्, प्रगृह्णन्ताम् = नियम्यन्ताम्, उद्यम्य = उत्थाप्य, पुष्पराशौ = कुसुमसमूहे, सन्निपात्यः = पातनीयः/प्रहरणीयः, अतिलोलम् = अतिचञ्चलम्, निश्चितनिपाताः = तीक्ष्णप्रहाराः, वज्रसाराः = वज्रकठोराः, सायकम् = बाणम्, आशु = त्वरितम्, प्रतिसंहर = तूणीरं प्रत्यानय, आर्तानाम् = पीडितानाम्, त्राणाय = रक्षणाय, अनागसि = निरपराधे, प्रतिसंहतः = अवतारितः, वंशे = कुले, गुणोपेतम् = गुणैः युक्तम्, आजुहि = प्राजुहि, इतरौ = अन्यौ, प्रतिगृहीतम् = अङ्गीकृतम्।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. एषः पाठः कस्मात् नाटकात् सङ्ग्रहीतः?
- ख. अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य नायकः कः?
- ग. दुष्प्रन्तः जन्म कस्मिन् वंशे अभवत् ?
- घ. अभिज्ञानशाकुन्तलं कस्य कृतिः?
- ङ. कस्य नाम पिनाकी?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. अस्मिन् नाट्यांशे समागतानां पात्राणां नामानि लिखत?
- ख. 'आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः' केनोक्तम्?
- ग. रथाधिरूढः सशरचापहस्तः कः प्रविशति?
- घ. वैखानसः दुष्प्रन्ताय कम् आशीर्वादं अददात्?

3. निम्नाङ्कितस्य श्लोकस्य अन्वयं लिखत -

- क. कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुके।
मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम्॥

ख. अधोलिखितान् श्लोकान् पूरयत -

- जन्म यस्य आजुहि।
तत्साधुकृतसन्धानं प्रहर्तुमनागसि।
मुकेषु रश्मेषु रथ्याः।

4. विशेष्यैः सह विशेषणानि यथायोग्यं योजयत -

(अ)

- क. मृगानुसारिणम्
- ख. अर्द्धावलीढैः
- ग. उद्घातिनी
- घ. मृदुनि
- ड. चक्रवर्तिनम्

(आ)

- भूमिः
- मृगशरीरे
- पुत्रम्
- दर्भैः
- पिनाकिनम्

5. अधोलिखितानि कथनानि कः कं प्रति कथयति?

कः

कम् प्रति

- | | | | |
|----|--|-------|-------|
| क. | अस्य खलु ते बाणपथवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे
तपस्विन उपस्थिताः। | ----- | ----- |
| ख. | दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः। | ----- | ----- |
| ग. | तेन हि मुच्यन्ताममीषवः। | ----- | ----- |
| घ. | सदृशमेतत् पुरुषं शप्रदीपस्य भवतः। | ----- | ----- |

6. अधोलिखितपदानां समानार्थकपदानि लिखत -

- | | | | |
|----|--------|----|---------|
| क. | वाजिनः | ख. | वर्त्मा |
| ग. | शरः | घ. | चक्षुः |

7. अधोलिखितानाम् आशयः स्पष्टीक्रियताम् -

- | | |
|----|--|
| क. | आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः। |
| ख. | आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि। |
| ग. | जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव। |

भाषिककार्यम्

8. विभक्तिं वचनं च लिखत -

रजोभिः, वाजिनः, प्रकृत्या, रथजवात्, मृदुनि, चक्रवर्तिनम्।

9. अधोलिखितानां धातुलकारपुरुषवचनानि लिखत -

- | | | | |
|----|-----------|----|---------|
| क. | प्रतिसंहर | ख. | ब्रजति |
| ग. | आपुहि | घ. | प्रयाति |

10. समासविग्रहं कृत्वा नामानि लिखत -

आर्तत्राणम्, कीर्णवर्त्मा, रथजवात्, सशरचापहस्तः, आश्रममृगः।

11. प्रकृतिप्रत्ययौ लिखत -

प्रविष्टः, अलङ्घनीयाः, विच्छिन्नम्, व्यापाद्यमानम्, हन्तव्यः, निपाताः, प्रहर्तुम्।

योग्यताविस्तारः -

- ❖ नाट्यांशस्य अभिनयः करणीयः।
- ❖ अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य कथा पठनीया लेखनीया च।
- ❖ कालिदासस्य जीवनपरिचयः संस्कृतभाषया लेखनीयः।



चतुर्थः पाठः

दृष्टिभेदः

भारतीयचिन्तने जात्या, वर्णेन, धनेन, रूपेण वा मनुष्यस्य महत्वं न, अपितु ज्ञानेन, शीलेन, सदाचारेण वा भवति। कथामाध्यमेन तत्वोपदेशस्य संस्कृते विशिष्ट परम्परा अस्ति। पुराणेषूपनिषत्सु नैकाः तत्वार्थबोधनक्षमाः कथाः सन्ति। अष्टावक्रः एकः महान् ज्ञानी तपस्वी आसीत् परन्तु शरीरेण विकृतः आसीत्। जनकस्य सभायां विद्वांसः पूर्वं तु तस्य शरीरविकृतिं दृष्ट्वा अहसन्, परन्तु यदा अष्टावक्रः तान् तिरस्कृत्य स्वीयं वैदुष्यं प्राकटयत् तदा महाराजजनकः अन्ये विद्वांसश्च तं प्राशंसन्। अत्र पाठे एषैव कथा प्रस्तुता।

एकदा महाराजः जनकः एकां पण्डितसभाम् आहूतवान्। सभार्थं बहवः महान्तः समागताः आसन्। वादप्रतिवाद- कुशलाः अपि तेषु आसन्। तत्र क्रियमाणः वादः अपि अत्युच्चस्तरीयः आसीत्। अतः सामान्यस्य पण्डितस्य तत्र प्रवेशार्हतैव नासीत्।

तादूर्धीं सभां प्रवेष्टुम् अष्टावक्रः प्रायतत। परम् अष्टावक्राय अवकाशं कः प्रयच्छति? तस्य तत्र कोऽपि प्रशंसको अनुप्रेषको वा नास्ति। कोऽपि सहायः नास्ति। भगवान्नेव सहायः इति तस्य विश्वासः। भगवति यः विश्वसिति तस्य न कदापि कष्टं वा नष्टं वा भवति। प्रत्युत अभीष्टं सिद्धयति। कदाचित् अभीष्टसिद्धौ केऽपि अवरोधाः भवेयुः तर्हि तेऽपि भविष्यन्त्याः सिद्धेः कारणान्येव भवेयुः।

अष्टावक्रः दिनत्रयं यावत् जनकस्य सभाभवनस्य द्वारे प्रतीक्षां कृतवान्। सभाम् आगच्छन्तः पण्डिताः सर्वे तं पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति। इयद्द्विः सभायामवकाशः लब्धश्चेत् मयापि लभ्येत एवेति मत्वा सः तत्रैव निरीक्षां कुर्वन् आसीत्।

कश्चित् पण्डितः अस्य इच्छां ज्ञात्वा महाराजाय निवेदयामास। अष्टावक्रः न वयसा वृद्धः। मध्यमवयस्क इव दृश्यते। अनुभवरहित इव अनुमीयते। अयमनुभवी, अयं नेति दर्शनेन कथं ज्ञायेत? अहे: पदगतिम् अहिरेव जानाति। अतः अष्टावक्रोऽपि कश्चिन्महात्मैव भवेदिति सम्भाव्य महाराजः तं सभान्तः समानेतुम् आज्ञापयत्।

यदा अष्टावक्रः सभां प्राविशत् तदा गम्भीरः संवादः प्रचलति स्म। यदा तस्य विकृतं रूपं सर्वेषां दृग्गोचरम् आसीत् तदा महाराजं विहाय सर्वे उच्चैः हसितवन्तः। महाराजः सर्वं परिशीलयन्नासीत्। अष्टावक्रः सर्वान् पण्डितान् अतिक्रम्य उच्चैः अहसत्।

तदा पण्डिताः सर्वे विभ्रान्ताः आसन्। विरूपं दृष्ट्वा वयम् अहसाम। एषः किमर्थं हसति? इति संशयापन्नाः अभवन्। तेषु कश्चित् अष्टावक्रमेव पृष्ठवान् किमर्थं हसति भवान्? इति।

तदा अष्टावक्रः प्रत्यवदत् अयि भो! अत्र पण्डिताः सन्तीति श्रुत्वा महाप्रयत्नेन अत्रागतः। आगत्य चात्र भवादृशान् दृष्टवान्। अत्र न खलु पाण्डित्यपुष्टाः किन्तु केवलं सामान्यजनाः अज्ञाश्च एव समाविष्टाः इति ज्ञात्वा जातहासोऽभवम् इति।

तस्य वचनानि श्रुत्वा सभास्ताराः क्रुद्धाः अभवन्। तेषां स्थितिं दृष्ट्वा अष्टावक्रः अयि भोः। यद्वाक्यं समुचितं भवति भवतां प्रवृत्तेः तदेव मया प्रयुक्तम्। भवन्तः सर्वे मम वक्रतां परिशील्य हसितवन्तः। अतएव मम पाण्डित्यं परिशीलयितुं प्रयत्नं न कृतवन्तः। पण्डिताः अन्तर्दृष्टिमण्डिताः भवन्ति। ननु बहिर्दृष्टिनिरताः विरताः इत्युक्तवान्।

तदा जनकः तस्य सामर्थ्यमवगम्य हे महर्षे! सभायां स्वपाण्डित्यं प्रदर्शयेति प्रार्थितवान्।

तदा अष्टावक्रः इत्थं सभायां स्वप्रतिभां प्रदर्शितवान् पश्यतीति पशुः। पशूनां बाह्य दृष्टिरेव भवति। मननात् मानवः। अतः मानवाः अन्तर्दृष्टिविशिष्टाः भवन्ति। लोकेऽस्मिन् बाह्यदृष्टिमेव अभिवर्धयन्तः जनाः तमेव आश्रयं स्वीकुर्वन्ति। प्रयत्नतः सज्जनैः अन्तर्दृष्टिः विधेया। केचन स्वदेहसौन्दर्ये, शक्तिसामर्थ्ययोश्च प्रगाढं विश्वासं वहन्ति। आत्मनः महत्वं मन्वन्ते। परन्तु भगवान् मानसिकपरिशुद्धिं पश्यति। तथैव प्रेमपूर्णं हृदयं पश्यति।

अतः अन्तर्दृष्टिम् अभिवर्ध्य अन्तर्भावान् प्रशान्तमनोहरान् कर्तुं पण्डितैः प्रयत्नीयम्। तदा एव ते पण्डिताः भवेयुः इति। सर्वे सभास्ताराः मन्त्रमुग्धा इव तस्य उपदेशं श्रुतवन्तः। तस्य सामर्थ्यं ज्ञात्वा प्रशंसामपि कृतवन्तः।

शब्दार्थः

प्रायतत = प्रयत्नं कृतवान्, अनुप्रेषकः = प्रवेशार्थ सहायकः, भगवति = ईश्वरे, प्रत्युत = अपितु, अभीष्टं = वाञ्छितम्, अवरोधाः = विग्राः, भविष्यन्त्याः = भविष्ये जायमानायाः, इयाद्विः = एतैः, निरीक्षां = प्रतीक्षां, अहेः = सर्पस्य, विरूपं = विकृतं रूपम्, सभास्ताराः = सभायाम् उपस्थिताः विद्वांसः।

अभ्यासः

प्रश्नवैविध्यम्

1. एकपदेन उत्तरं लिखत -

- क. पण्डितसभां कः कृतवान्?
- ख. सभां प्रवेष्टुं कः प्रायतत?
- ग. कः पशुः?
- घ. कस्मात् मानवः?
- ड. अन्तर्दृष्टिमण्डिताः के भवन्ति ?

2. एकवाक्येन उत्तरं लिखत -

- क. महाराजः जनकः किं कृतवान्?
- ख. अष्टावक्रः कति दिनानि यावत् प्रतीक्षां कृतवान्?
- ग. अष्टावक्रं दृष्ट्वा सर्वे किं कृतवन्तः?
- घ. मानवाः कथं भवन्ति?
- ड. पशुमानवदृष्टयोः कः भेदः?

3. त्रिचतुर्भिर्वाक्यैः उत्तरं लिखत -

- क. अष्टावक्रः सभायां किम् उक्तवान्?
- ख. जनकस्य सभायां किं भवति स्म?
- ग. पण्डितानां व्यवहारः कीदृशः आसीत्?

4. रिक्तस्थानं पूरयत -

- क. मननात् भवति।
- ख. पण्डिताः मण्डिताः भवन्ति।
- ग. जनकः एकां कृतवान्।
- घ. पश्यति इति भवति।
- ड. तस्य वचनानि श्रुत्वा सभास्ताराः अभवन्।

भाषिककार्यम्

5. विशेष्यविशेषणे स्पष्टयत -

- | | | | |
|----|-----------------------|----|--------------|
| क. | महाराजः जनकः | ख. | तादृशीं सभां |
| ग. | भविष्यन्त्याः सिद्धेः | घ. | विकृतं रूपम् |
| ड. | प्रेमपूर्ण हृदयम् | | |

6. अथोलिखितानां प्रातिपदिकविभक्तिवचनानि च लिखत -

- | | | | |
|----|------------|----|------------|
| क. | सज्जनैः | ख. | अस्मिन् |
| ग. | हे महर्षे! | घ. | प्रवृत्तेः |
| ड. | विशिष्टाः | | |

7. अथोलिखितानां धातुलकारपुरुषवचनानि लिखत -

- | | |
|----|----------|
| क. | आसन् |
| ख. | भवेयुः |
| ग. | पश्यन्ति |
| घ. | जानन्ति |
| ड. | प्रदर्शय |

8. नामोळेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

- | | |
|----|--------------|
| क. | पश्यतीति |
| ख. | इत्युक्तवान् |
| ग. | जतहासोऽभवम् |
| घ. | कश्चित् |
| ड. | एवेति |

9. नामोळेखपूर्वकं समासविग्रहं कुरुत -

- | | | | |
|----|------------------|----|------------------|
| क. | महाराजः | ख. | पाण्डित्यपुष्टाः |
| ग. | स्वदेहसौन्दर्यम् | घ. | पदगतिम् |
| ड. | पण्डितसभाम् | | |

10. प्रकृतिं प्रत्ययञ्च लिखत -

- | | | | |
|----|--------------|----|------------|
| क. | कृतवन्तः | ख. | प्रयुक्तम् |
| ग. | ज्ञात्वा | घ. | परिशील्य |
| ड. | परिशीलयितुम् | | |

योग्यताविस्तारः -

❖ कथायाः शिक्षा लेख्या।



पञ्चमः पाठः

नीतिनवनीतम्

मानवजीवने मार्गदर्शनस्य पदे पदे महती आवश्यकता भवति। अतः प्राचीनकालादेव जीवने समपेक्षितानाम् उपदेशानां नीतिवचनानां वा प्रचलनम् अस्ति। संस्कृतसाहित्ये एतादृशानि बहूनि नीतिवचनानि प्रचलितानि सन्ति येषाम् उल्लेखः भूयो भूयः भवति। अनेकानि नीतिवचनानि स्वतन्त्ररूपेण प्रचलितानि सन्ति, अनेकानि च कथासङ्घरेषु निबद्धानि सन्ति। एकः कथाग्रन्थः नारायणपण्डितविरचितः हितोपदेशः संस्कृतसाहित्ये वर्तते। अस्मिन् ग्रन्थे अनेकाः कथाः सन्ति यासु मध्ये मध्ये नीतिवचनानि सन्ति। अत्र हितोपदेशात् जीवने स्वीकरणीयानि कानिचन पद्यानि सङ्कलितानि सन्ति।

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्थ एव सः॥ १ ॥

अन्वयः - अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकं सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्ति सः अन्थ एव।

शब्दार्थः - अनेकसंशयोच्छेदि = बहुसन्देहनिवारकम्, परोक्षार्थस्य = अदृश्यपदार्थस्य, लोचनं = नेत्रम्, अन्थः = नेत्रहीनः।

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका।

तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बैद्यन्ते मत्तदन्तिनः॥ २ ॥

अन्वयः - अल्पानाम् अपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका। गुणत्वमापन्नैः तृणैः मत्तदन्तिनो बैद्यन्ते।

शब्दार्थः - अल्पानाम् = न्यूनानाम्, संहतिः = समुदायः, कार्यसाधिका = कृत्यसम्पादिका, गुणत्वम् = रज्जुभावम्, आपन्नैः = प्रासैः, तृणैः = कुशादिभिः, मत्तदन्तिनः = मदयुक्तगजाः।

शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम्।

शरीरं क्षणविध्वंसि कल्पान्तस्थायिनो गुणाः॥ ३ ॥

अन्वयः - शरीरस्य गुणानां च अत्यन्तं दूरम् अन्तरम्। शरीरं क्षणविध्वंसि गुणाश्च कल्पान्तस्थायिनः।

शब्दार्थः - शरीरस्य = देहस्य, अन्तरम् = भेदः, क्षणविध्वंसि = अत्यल्पकालानाशशीलम्, कल्पान्तस्थायिनः = प्रलयान्तस्थितशीलाः।

आमरणान्ताः प्रणयाः कोपास्तक्षणभङ्गाः।

परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि महात्मनाम्॥ ४ ॥

अन्वयः - महात्मनां प्रणयाः आमरणान्ताः, कोपाः तत्क्षणभङ्गाः परित्यागाश्च निःसङ्गा भवन्ति हि।

शब्दार्थः - महात्मनाम् = सज्जनानाम्, प्रणयाः = स्नेहाः, आमरणान्ताः = मृत्युपर्यन्तस्थायिनः, कोपाः = क्रोधाः, तत्क्षणभङ्गाः = सद्यः नाशशीलाः, निःसङ्गा = आसक्तिरहिताः।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि॥ ५ ॥

अन्वयः - यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते तस्य ध्रुवाणि नश्यन्ति, अध्रुवं नष्टमेव हि।

शब्दार्थः - ध्रुवाणि = निश्चितानि, परित्यज्य = त्यक्त्वा, अध्रुवाणि = अनिश्चितानि, निषेवते = आश्रयते।